УДК 81'282

М.Р. Булатова

ТЕЛ ГАЛИМЕ И.С. НАСИПОВКА 60 ЯШЬ

Статья посвящена 60-летию со дня рождения языковеда, профессора, доктора филологических наук Илшата Сахиятулловича Насипова. Учёный-методист внёс большой вклад в становление и развитие кафедры татарской и чувашской филологии (Стерлитамакский филиал Уфимского университета науки и технологий) и кафедры татарского языка и литературы (Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы), осуществляющих подготовку учителей родных языков и литератур. Сфера научных интересов И.С. Насипова – диалектология, историческая лексикология, языковые контакты народов Урало-Поволжья, сравнительно-историческое и сопоставительное языкознание. Он является автором многочисленных научных статей, учебников, монографий, учебных пособий, программ и методических разработок. В статье характеризуются педагогические и научные достижения учёного.

Ключевые слова: Илшат Сахиятуллович Насипов, языкознание, татарский язык, диалектология, лексикология, ученый, кафедра, методика преподавания.

The article is dedicated to the 60th anniversary of the birth of linguist, professor, PhD Ilshat Sakhiyatullovich Nasipov. Scientist and methodologist made a great contribution to the formation and development of the department of Tatar and Chuvash philology (Sterlitamak branch of the Ufa University of Science and Technology) and the department of Tatar language and literature (Bashkir State Pedagogical University named after Akmulla), which trains teachers of native languages and literatures. The sphere of scientific interests of I.S. Nasipov is dialectology, historical lexicology, language contacts of the peoples of the Ural-Volga region, comparative historical and comparative linguistics. He is the author of numerous scientific articles, textbooks, monographs, teaching aids, programs and methodological developments. The author describes the pedagogical and scientific achievements of the scientist.

Keywords: Ilshat Sahiyatulovich Nasipov, linguistics, Tatar language, dialectology, lexicology, scientist, Department, teaching methodology.

Татар дөньясы халкыбызга, яшь буынга телебезнең барлык нечкәлекләрен, әдәбиятын, мәдәниятен, тарихын, сәнгатен җиткерү һәм үстерүгә бөтен гомерен багышлаган гыйлемле, талантлы, милли рухлы галимнәргә, укытучыларга һәм әдипләргә бай. Шуларның берсе – мәгариф һәм фән өлкәсендә олуг эшләре белән танылган шәхес, М. Акмулла исемендәге Башкортстан дәүләт педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы профессоры, филология фәннәре докторы Илшат Сәхиятулла улы Насипов. 2024 елның март аенда аңа 60 яшь тулды.

И.С. Насипов 1964 елның 16 мартында Башкортстан Республикасы Илеш районы Иске Күктау авылында туа. Туган авылында урта

мәктәпне тәмамлагач, 1981–1987 елларда Башкорт дәүләт университетның татар-рус бүлегендә югары белем ала. 1987–1989 елларда Башкортстанның Авыргазы районы Тукай урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы, мәктәп директорының укыту-тәрбия эшләре буенча урынбасары вазифаларын башкара.

1989–1993 елларда Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер сәнгать) институтында аспирантурада укый. Күренекле тел белеме галиме, академик Мирфатыйх Зәкиев җитәкчелегендә 1994 елда «Древнетюркский пласт диалектной лексики мензелинского говора татарского языка» дигән темага кандидатлык, 2010 елда «Финно-угорские заимствования в татарском языке: синопсис и таксономия» темасына докторлык диссертацияләрен яклый.

И.С. Насипов 1989 елдан башлап Стәрлетамак дәүләт педагогия институтында милли мәктәпләрдә рус телен укыту кафедрасы ассистенты, өлкән укытучысы булып эшли. Бу институт 2005 елларда Стәрлетамак дәүләт педагогия академиясе (бер-ике елдан Зәйнәп Биишева исеме дә өстәлә), 2023 елдан Уфа фән һәм технологияләр университетының Стәрлетамак филиалы дип үзгәртелә. 1994 елдан ул – әлеге уку йортының филология факультеты татар бүлеге мөдире. 1997 елда татар һәм чуваш филологиясе кафедрасына нигез сала һәм 2012 елга кадәр анда мөдир булып тора. Кафедрада татар-рус һәм чуваш-рус бүлекләре эшли. Анда «Татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты», «Чуваш теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты» белгечлеге буенча укытучылар әзерләнә. Берничә ел элек белгечлек үзгәртелде: «Туган (татар) тел һәм әдәбият, инглиз теле», «Туган (чуваш) тел һәм әдәбият, инглиз теле» юнәлеше буенча абитуриентлар кабул ителә башлады.

Илшат Сәхиятулла улы бу институтның укыту эшләре һәм җәмәгатьчелек белән бәйләнеш буенча проректор вазифаларын да башкара. 2012 елдан алып 2024 елга кадәр М. Акмулла исемендәге Башкортстан дәүләт педагогия университетының филология һәм мәдәниятара коммуникацияләр институты татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшли. Бүген – шушы кафедра профессоры. Шул ук вакытта «Башкортстан Республикасында күптеллелек шартларында туган (татар) тел, әдәбият һәм мәдәниятнең яшәешен һәм үсешен өйрәнү» фәнни-тикшеренү лабораториясе, Каюм Насыйри институтының белем бирү һәм мәдәният үзәге җитәкчесе дә.

И.С. Насипов җәмәгать, оештыру эшләрендә, татар Милли хәрәкәтендә актив катнаша. Ул – төрле елларда Бөтендөнья татар конгрессы, Башкортстан татарлары съезды делегаты, Башкортстан татарлары конгрессы башкарма комитеты әгъзасы, Башкортстан татарлары конгрессының Стәрлетамак шәһәре бүлекчәсе башкарма комитеты рәисе. Мәгариф өлкәсендә башкарган фидакяр эшчәнлеге өчен «Башкортстан Республикасы мәгариф алдынгысы» (2003), «Татарстан Республикасы мәгарифендәге казанышлары өчен» (2015),

«РФ Югары һөнәри белем бирүнең мактаулы хезмәткәре» (2016), «Татарстан Республикасы югары мәктәбенең атказанган хезмәткәре» (2020), «Башкортстан Республикасы мәгарифенең атказанган хезмәткәре» (2022), «Россиянең алтын кафедрасы» (2012) билгеләре белән бүләкләнгән; аңа Башкортстан, Татарстан Республикалары һәм Россия Федерациясе Мәгариф һәм фән министрлыкларының рәхмәт хатлары да тапшырылган.

И.С. Насипов җитәкчелегендә тупланган татар һәм чуваш филологиясе кафедрасы 1997 елда профессиональ кадрлар (И.С. Мансуров, Ф.Т. Бохарова, Г.З. Габбасова һ.б.) кулында уңышлы эшли башлый, җитди үсеш ала. Илшат Сәхиятулла улы тырышлыгы белән студентларның иҗади үсеше өчен дә төрле мөмкинлекләр ачыла. «Илһам чишмәләре», «Дуслар» әдәби түгәрәкләре, «Нәүрүз», «Савни» вокаль ансамбльләре, «БаСТа» шаяннар һәм тапкырлар командасы барлыкка килә һәм хәзер дә уңышлы эшләвен дәвам итә. Алар бөтенроссия, халыкара, республика, шәһәр конкурслары лауреатлары, дипломант исемнәрен яулыйлар.

И.С. Насипов гомерен укыту-тәрбия системасы, мәгариф һәм фән өлкәсендә хезмәт итүгә багышлый. Иң беренче чиратта, игелекле эш – мәктәп укучыларында милли үзаң, туган телгә, туган җиргә һәм үз халкыңа мәхәббәт, алар белән горурлану хисе тәрбияләрлек яшь белгечләр, татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерли. Һәр студентның уку йортын тәмамлаганнан соң да кайда һәм ничек эшләве хакында хәбәрдар ул. Күп кенә шәкертләре үз язмышын укыту белән бәйләгән. Аспирантурада укуын дәвам иткәннәре дә аз түгел. Аларның кайберләре – филология фәннәре кандидатлары. Әйтергә кирәк, студент елларында – диплом эше җитәкчесе, кандидатлык диссертациясе яклаганда рәсми оппонентым да Илшат Сәхиятулла улы булды. Остазыбыз фән һәм мәгариф юлындагы белгечләр белән элемтәсен өзми. Аларның укыту эшләре барышын күзәтеп тора, киңәшләре белән укытучы тәҗрибәсен, осталыгын тупларга ярдәм итә; фәнни мәкалә һәм китапларга бәяләмәләр бирә.

И.С. Насипов югары уку йортлары студентлары өчен татар телен, диалектологиясен укыту буенча дистәдән артык уку әсбаплары, программалар, методик кулланмалар төзи: «Татар теле: Программа һәм методик күрсәтмәләр» (1999), «Введение в теорию языка: Учебно-терминологический словарь» (2001), «Татар теле һәм әдәбияты: Методик материаллар» (2003), «Татарская диалектология: Учебно-методические материалы» (2003), «Татар диалектологиясе: Биобиблиографик белешмә (2004), «Введение в теорию языка: Учебное пособие с грифом УМО МО РФ» (2007), «Древние языки: Учебно-методические материалы» (2008) һ.б. Мәктәп укучыларына татар телен өйрәтү, укыту мәсьәләләренә багышланган күпсанлы мәкаләләр, дәреслекләр авторы да ул (мәсәлән, «Татар теле: Башкортстанның урта гомуми белем бирү мәктәбенең 9 нчы сыйныфы өчен дәреслек» (2005) һ.б.).

Педагогик эшчәнлек белән бергәттән диалектология белән бәйле фәнни-тикшеренү эшләре дә алып бара. Әйтергә кирәк, «Татар диалектологиясе» фәне – югары уку йортларында татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерләүдә мөһим предметларның берсе. Аның фәнни-практик әһәмияте шактый зур. Ул тел тарихын, аның үсеш юлларын билгеләргә, хәзерге әдәби телнең күп кенә мәсьәләләрен ачыкларга, аерым үзенчәлекләрнең асылына төшәргә ярдәм итә, сүзлек составын баету чыганагы да булып тора. Мәктәп балалары сөйләмендәге кимчелекләрне бетерүдә дә аның файдасы чиксез. Әлеге уку йортларында әзерләнгән белгечләрнең күбесе республика мәктәпләренә эшкә җибәрелә. Алар Башкортстан Республикасында таралган татар сөйләшләренә хас үзенчәлекләрне, бу сөйләшләрнең формалашу тарихын белергә тиешләр.

Галим татар җирле сөйләшләрен, халкыбызның сөйләм телен өйрәнә, аларны 330 дан артык фәнни мәкалә һәм монографияләрендә яктырта. Фәнни-тикшеренү эшен ул үз туган авылына хас булган минзәлә сөйләшеннән башлап җибәрә. Аның 1994 елда Казан шәһәрендә уңышлы якланган «Древнетюркский пласт диалектной лексики мензелинского говора татарского языка» дип исемләнгән кандидатлык диссертациясе Башкортстан һәм Татарстан территорияләрендә таралган минзәлә сөйләшендә кулланылган лексик берәмлекләрнең борынгы төрки катламын ачыклауга, туплауга багышланган. Нигездә, И.С. Насипов Урал алды җирлегендә таралган татар халык сөйләшләре үзенчәлекләрен өйрәнү белән шөгыльләнә. Студентлары белән фәнни экспедицияләр оештыра, бик бай диалекталь материаллар туплый. Төрле төбәкләрдә фәнни-гамәли конференцияләрдә катнаша, тел, сөйләш һәм укытуга бәйле докладлар белән чыгыш ясый.

И.С. Насиповның татар тел белеменең бер тармагы – лексикология өлкәсендә җитди казанышларын тәшкил иткән хезмәтләре бар: «Сравнительно-историческое исследование системы лексико-тематических групп татарского языка» (2007), «Опыт систематизации финно-угорских заимствований в татарском языке» (2009), «Языковые контакты в Волго-Камье. Марийские заимствования в татарском языке» (2009), «Языковые контакты в Волго-Камье. Мордовские заимствования в татарском языке» (2013), «Языковые контакты в Волго-Камье. Удмуртские заимствования в татарском языке» (2013), «Татар лексикологиясе» (2016) һ.б.

Галимнең «Финно-угорские заимствования в татарском языке: синопсис и таксономия» дип аталган докторлык диссертациясе (2010), «Опыт систематизации финно-угорских заимствований в татарском языке» (2009) монографиясе татар телендә кулланылган фин-угор алынмаларына багышлана. Төрки халыклар үз тарихында фин-угор халыклары (удмурт, мари, мордва) белән күп гасырлар дәвамында даими һәм үзара тыгыз мөнәсәбәттә була. Аларга төркиләрнең йогынтысы көчлерәк булса да, фин-угорлар да төрки халыкларның этник һәм тел үзенчәлекләре барлыкка килүдә аерым урын алып тора.

Берникадәр дәрәҗәдә бу йогынты татар телендә һәм аның җирле сөйләшләрендә алынма сүзләр буларак чагылыш таба. Автор удмурт, мари, мордва телләреннән үтеп кергән барлык лексик берәмлекләрне туплый, анализлый, аларның татар әдәби телендә һәм сөйләшләрендә кулланылышы турында тәфсилләп яза.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында басылып чыккан коллектив монография – өч томлы «Татар лексикологиясе» (2016) хезмәтенең икенче томында төп авторларның берсе дә ул. Академик лексикология проектының җитәкчесе – академик Мирфатыйх Зәкиев. Китапның икенче томы татар теленең лексик составы формалашу, үзгәрү һәм үсү тарихын, лексиканың кулланыш үзенчәлекләрен яктыртуга багышлана. И.С. Насипов әлеге хезмәттә татар телендә кулланылган фин-угор алынмаларының үтеп керү тарихы, аларның лексик-тематик төркемнәре, лингвистик үзенчәлекләре турында мәгълүмат бирә. Фин-угор алынмаларының лексик-семантик үзенчәлекләрен тасвирлау бу телләрнең бәйләнеш үзенчәлекләрен ачыкларга ярдәм итә. Чөнки лексиканың тематик төркемнәре бу халыкларның аралашуы нинди иҗтимагый-сәяси, хуҗалык-икътисади һәм табигать шартларында баруын ачык чагылдыра, рухи һәм матди лексикада булган үзгәрешләрне күзәтергә мөмкинлек бирә.

Гомумән, Илшат Сәхиятулла улының фәнни хезмәтләре – татар тарихы, теле, лексикологиясе һәм диалектологиясе белән кызыксынучыларга бай һәм әһәмиятле чыганаклар; мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен язылган дәреслекләре, әсбаплары, методик кулланмалары тирән белемле, грамоталы белгечләр тәрбияләүдә зур өлге булып торалар.

И.С. Насипов Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан (Идел буе) федераль университетының Л. Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты, Алабуга институты, шулай ук, Казакъстан югары уку йортларының туган тел кафедралары белән тыгыз хезмәттәшлек итә; даими рәвештә уку-укыту һәм фәнни-методик тәҗрибә белән уртаклаша, фәнни-гамәли конференцияләрдә, гыйльми форумнарда катнаша.

Йомгаклап әйткәндә, И.С. Насипов – фән һәм мәгариф өлкәсендә, гадәти тормышта да матур үрнәк булып торучы шәхес, педагог һәм җәмәгать эшлеклесе, җитди фәнни хезмәтләре белән татар тел гыйлеменә үз өлешен керткән галим. Башкортстандагы татар филологиясе кафедраларының уңышлы эшләп килүе, үз туган телен, әдәбиятын, мәдәниятен хөрмәт иткән милли рухлы, югары квалификацияле белгечләр әзерләнү – барысы И.С. Насиповның да зур тырышлыгы нәтиҗәсе.

Булатова Миңнира Рәхим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре